

І. С. Кірко́вська,

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпропетровськ

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОНЦЕПТУ ЗАПЕРЕЧЕННЯ В МОВНІЙ СИСТЕМІ

У статті розглядається категорія заперечення, яка характеризується як багаторівневий концепт із складною структурною схемою, до якої входить ціла низка семантичних елементів. Заперечення характеризується як граматична, логіко-граматична та понятійна категорія, яка підлягає понятійній інтерпретації.

Ключові слова: заперечення, когнітивна лінгвістика, категоризація, граматикалізація, мислення, інтерпретація, модусна категорія.

В статье рассматривается категория отрицания, которая характеризуется как многоуровневый концепт со сложной структурной схемой, в которую входит целый ряд семантических элементов. Отрицание характеризуется как грамматическая, логико-грамматическая и смысловая категория, которая подчиняется смысловой интерпретации.

Ключевые слова: отрицание, когнитивная лингвистика, категоризация, грамматикализация, мышление, интерпретация, модусная категория.

The article under consideration dwells upon the negation category which is treated as multilevel concept with a complex structural scheme, including a range of semantic elements. Negation is defined as grammatical, logical-grammatical and semantic category, which is to be semantically interpreted.

Key words: negation, cognitive linguistics, categorization, grammatisation, ideation, interpretation, modus modulation.

Актуальність проблеми, що розглядається пояснюється тим, що останнім часом переглянуто роль та впливову функцію людини на мовну систему. Людина як суб'єкт мислячий та такий, який є єдиним джерелом та автором новачій в мові розглядає мову вже не як об'єкт своєї діяльності, а як інструмент спільної дії і тим самим відбувається перегляд основного понятійного апарату мови. Одним з таких мовних явищ є концепт ЗАПЕРЕЧЕННЯ. **Мета** запропонованої статті полягає в тому, щоби показати на прикладі категорії заперечення специфіку модусної категоризації і модусних категорій з когнітивної точки зору.

Заперечення – одна з властивих всім мовам світу похідних, семантичних, нероздільних змістових категорій, які не піддаються визначенню через більш прості семантичні елементи. Заперечення – це насамперед елемент значення речення, який вказує, що зв'язок, що встановлюється між компонентами речення, на думку мовця, реально не існує, або що відповідне стверджувальне речення відкидається мовцем як неправдиве. Зрештою, питання про лінгвістичну природу заперечення цікавило багатьох учених. Певний внесок у вивчення цього питання зробили О. М. Пешковський, Є. І. Шендельс, Н. О. Булах, Є. В. Падучева, К. Д. Дондуа, О. І. Бахарев, В. Н. Бондаренко, В. М. Бурчинський, М. М. Болдирев, А. Паславська та багато ін. [7].

Однак, дотепер в науковій літературі немає єдності думок відносно категоріальної приналежності заперечення. Воно визначається як граматична, логіко-граматична, синтаксична, семантико-граматична та понятійна категорія. Звичайно, що у більш широкому розумінні заперечення належить до функціонально-семантичних категорій мови і, як така, має широкий корпус спеціалізованих засобів вираження. Але новий погляд на категорію заперечення та її вивчення з точки зору когнітивної лінгвістики став можливим в останні десятиріччя у зв'язку з бурхливим розвитком когнітивних досліджень і, в першу чергу, розробки теорії концепту. Крім того, вивчення заперечення тісно пов'язане із поняттям категоризації, яке стає невід'ємною частиною вивчення мовних явищ на всіх рівнях мовної системи. Категорії формуються в процесі пізнавальної діяльності людини. Оточуючий нас світ репрезентований у свідомості людини величезною кількістю категорій, які представляють собою певні рубрики досвіду, етапи пізнання цього світу та випадки взаємодії з останнім [5, с. 450]. Граматичні ж категорії формуються в процесі граматикалізації, тобто під час перетворення лексичних одиниць в граматичні, коли самостійна лексична одиниця поступово стає граматичних показником – афіксом або службовим словом [4].

Тонка межа пролягає між формальною логікою, яка розглядає заперечення безвідносно від засобів його вираження, для неї речення типу *Він не працює* і *Неправда те, що він працює* є рівнозначними. Для граматички, зокрема синтаксису, ці два речення мають зовсім різну структуру. Так, якщо формально логічне заперечення є єдиним для всіх людей, то форми його вираження і правила функціонування в мові є різними [9], не кажучи вже про когнітивний аспект вивчення заперечення. На думку М. М. Болдирева, категорія заперечення повинна розглядатися в трьох системах мовної категоризації: лексичній, граматичній та модусній (або інтерпретуючій) [1, 2]. Певною мірою ці системи відображають етапи пізнання світу, про що писав С. Д. Кацнельсон, і одночасно – етапи формування концептуальної системи людини на основі чуттєвого сприйняття світу, абстрактного мислення та мовленнєво-мислиннєвої діяльності, результати якої і закріплюються в трьох типах або системах мовної категоризації [3, с. 6].

У зв'язку з цим потрібно зупинитися на понятті МИСЛЕННЯ, яке включає, за В. З. Панфіловим, два принципіально різних аспекти: говорячи про мислення зазвичай мають на увазі не тільки абстрактний зміст та абстрактні процеси, що протікають у формі понять та суджень, але й його чуттєво-образний бік у вигляді образів сприйняття та уявлення. Отже, виникає питання: чи є однакоим характер ставлення до мови цих двох принципіально різних боків мислення, тобто чи знаходиться у прямому та безпосередньому зв'язку не тільки його абстрактний, але й його чуттєво-образний зміст, і чи є мова необхідним засобом існування і того

й іншого. Навіть такий представник логічного позитивізму і філософії аналізу мови, як Б. Рассел, який зазначає, що «мова слугує не тільки для вираження думок, але й робить можливими думки, які без неї не могли б існувати» стверджує принципову можливість існування думок поза мовними формами [8, с. 17]. У такому розумінні категорія заперечення представляє собою певне об'єднання мовних одиниць на загальному концептуальному ґрунті. Формуванню категорії в такому випадку передують концептуалізація функції мовних об'єктів, а не їх системних характеристик. Що стосується абстрактних категорій, до яких належить категорія заперечення, Є. С. Кубрякова зазначає, що вони не відображають світ, а інтерпретують його [6, с. 13]. Різні функції людського мислення (схематизація, класифікація, конкретизація та ін.) і є основною суттю інтерпретації, а отже, інтерпретація у вузькому її розумінні – це мовна пізнавальна активність переважно окремого індивіда, що розкриває в своїх результатах його суб'єктивне розуміння об'єкта інтерпретації. Під час цього процесу людина розуміє і пояснює світ і себе в цьому світі [3, с. 9]. М. М. Болдирев припускає, що з точки зору інтерпретації основних результатів пізнання світу і його загального устрою, концепт ЗАПЕРЕЧЕННЯ включає такі основні характеристики, як відсутність, невідповідність, заперечна оцінка і заперечна комунікативна реакція. Відкритим залишається питання про те, чи є всі ці елементи змісту рівнозначними, або вписуються в свою скалярну систему. На нашу думку серед цих характеристик існує певна «ієрархія», яка ґрунтується на критерії так званого первинного семантичного елемента.

Найбільш репрезентативними, з точки зору семантичної наближеності до концепту ЗАПЕРЕЧЕННЯ є наступні елементи змісту: *відсутність/існування та небуття/буття*.

Концептуальна характеристика поняття *відсутності* репрезентує такий вид інтерпретації, який передбачає заперечення події або наявності об'єкта у фізичному або ментальному просторі, а також заперечення зв'язку (в цілому або її певного типу) між об'єктами або подіями та їх ознаками [3, с. 10]. На рівні граматичної системи різні мови використовують різні мовні елементи, але всі вони передають зазначені поняття через заперечну та ствердну форму дієслів *мати* та *бути* (пор. в укр. мові *маю/не маю*, вони є */ix немає*, у фр. *J'ai/je n'ai pas*, ils *sont/il ne sont pas*). Концептуальна характеристика поняття *небуття*, в семантику якого закладено заперечення існування когось чи чогось в світі, а також заперечення присутності, знаходження об'єкту або суб'єкту висловлювання в певному місті та в певний час та в мисленнєвому просторі мовця. Отже, поняття *небуття* протиставляється поняттю *буття*. Причому передається це поняття переважно дієсловами *бути* та *існувати* відповідно у ствердній та заперечній формах [7]. Ці два поняття – *існування/не існування* та *буття/небуття* не є доволі продуктивними, оскільки не утворюють нових структурно-семантичних схем, які репрезентують ці концепти. Не дивлячись на це вони є первинними семантичними елементами значення поняття ЗАПЕРЕЧЕННЯ та є доволі вживаними, іноді імплікованим в мовному ланцюзі.

Таким чином, з логічної точки зору заперечення – це оператор, який буде з одного речення інше, яке є істинним, тоді коли перше речення є хибним і навпаки. Для лінгвістики це визначення є надто недостатнім, оскільки сфера дії заперечення є набагато ширшою, ніж просте відхилення ствердного речення. Заперечення хоча і відноситься до числа так званих первинних не тлумачних понять, що входять до списку семантичних примітивів здатне передавати цілу низку складових семантичних значень самого себе (відхилення, заборону, неприйняття, перешкоду та ін.). В загальній системі мовної категоризації заперечення як категорія модусного типу відрізняється особливою функціональною специфікою того концепту, на базі якого вони формуються. Заперечні форми у висловлюванні репрезентують не окремий концепт, а цілу концептуальну структуру, яка представляє собою єдність заперечного змісту як певної характеристики відповідного концепту (*існування/не існування, буття/небуття*) та інтерпретованого концепту або концептуальної структури.

Література:

1. Болдырев Н. Н. Языковые категории как формат знания / Н. Н. Болдырев // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2006. – № 2. – С. 5-22.
2. Болдырев Н. Н. Концептуальная основа языка / Н. Н. Болдырев // Когнитивные исследования языка. Вып. IV. Концептуализация мира в языке: коллектив. моногр. – М.; Тамбов : ИЯЗ РАН / Изд. дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2009. – С. 25-77.
3. Болдырев Н. Н. Концептуализация функции отрицания как основа формирования категории / Н. Н. Болдырев // Вопросы когнитивной лингвистики. – №1 (026). – 2011. – С. 5-14.
4. Григорьян Е. Л. Грамматические значения и категории: [пособие по общему языкознанию для студентов 4 курса РГО и 5 курса ОЗО] [Электронный ресурс] / Е. Л. Григорьян. – Ростов-на-Дону : 2001. – Доступный з <<http://window.edu.ru/library/pdf2txt/174/20174/3387>>
5. Кацнельсон С. Д. Категории языка и мышления: из научного наследия / С. Д. Кацнельсон; отв. ред. Л. Ю. Брауде. – М., 2001. – 864 с.
6. Кубрякова Е. С. В генезисе языка, или размышления об абстрактных именах / Е. С. Кубрякова // Вопросы когнитивной лингвистики. – № 3. – 2006. – С. 5-14.
7. Очирова И. Н. Синтаксический концепт «небытие» в русском языке: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / И. Н. Очирова. – Волгоград : 2011. – 20 с.
8. Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления / В. З. Панфилов. – М. : Наука, 1971. – 232 с.
9. Шатилова Л. М. Проблема «отрицания» в современной лингвистике [Электронный ресурс] / Л. М. Шатилова. – Мичуринский государственный аграрный университет. – Доступный з <http://www.rusnauka.com/20_PRNiT_2007/Philologia/23745.doc.htm>